

שיעורי הגר"א עוזר שליט"א

בענין:

ה ע נ ק ה

לעבד עברי

- קע"ה -

נמסר בשי"ק פרשת ראה ה'תש"ע

נכתב בידי הרב יוסף בן ארזה שליט"א

ברכות מאליפות

להאי גברא רבא יקירא אשר תורת חסד על לשונו
רב פעלים לתורה ולחסד ולכל דבר שבקדושה

הגאון רבי בן ציון שילוביצקי שליט"א
ולנזות ביתו תליט"א

אשר שמים לילות כימים להפצת תורה ולהרחבת השיעור הגדול
לרגל כלולות הבת שיתחי' עב"ג החתן המופלג בתורה ובכל
ארחות יושר

יתברכו ממעון הברכות בהקמת בית נאמן על יסודות איתנים
ובהצלחה בכל מעשה ידיהם

ביתנו מלמדי פליצור ובאי ביהמ"ד

בשבת פרשת שופטים יוקדם השיעור לשעה 5:30 אחה"צ אי"ה ויהיה בענין: 'טריפה שהרג'
[מנחה ב- 5:05 ואחרי השיעור].

המארגנים

לקבלת השיעורים באימייל יש לכתוב בקשה לכתובת:

timnal@zahav.co.il

העניקה

למציאתה שהיא שייכת לאב כמותה (וע' משל"מ עבדים ג,טו), וא"כ מסתבר שגדר אחד לכולם, שהבת זוכה בעצם והאב זוכה מכוחה.*

עכ"פ מוכח בשיטת הרמב"ם שאין ההעניקה 'חוב ממון' אלא גדר 'מצוה'. ויש לראות שהרמב"ם הולך בזה לשיטתו במקום נוסף, דהנה המשל"מ שם רמז לתלות חקירה זו בחקירה אחרת שחקר לעיל, האם העניקה מענין צדקה היא [כפי שנראה קצת ממה שהכתוב הסמיך מצות העניקה למצות הצדקה] או מענין שכר שכיר [וכדכתיב קרא 'כי משנה שכר שכיר עבדך' ואמרינן (בקדושין טו.) שכיר קרייה רחמנא, מה שכיר פעולתו ליורשיו אף האי פעולתו ליורשיו]. וזהו יסוד החקירה האם העניקה אינה אלא מצוה גרידא היינו כמצות צדקה המוטלת על הגברא, או כחוב ממון היינו מעין תשלומי שכיר. והנה מכמה ראשונים נראה שתפסו שהוא כגדר שכר שכיר; רבנו הלל (בהר, ומובא במשל"מ שם בסוף הפרק) כתב בפירושו הברייתא דתורת כהנים שהאדון מצווה ליתן העניקה ביום השחרור ואסור להלינה כדן הלנת שכר שכיר. וכן צדדו לפרש הראב"ד והמיוחס לר"ש בפירושו אחד שם. מזה נראה שנקטו שהוא כגדר תשלום שכירות. וכן נראה מדברי רבנו נתנאל (בתוס' קדושין טו. ד"ה ואידך) שמפרש דברי הגמרא שם להשוות העניקה לשכר שכיר לענין דינא דשעבודא דרבי נתן, וביותר מוכח כן מהדעה המובאת בפירושו ר"א מן ההר שם (המכונה 'תור"י הזקן'), ללמוד מסברא שכשם שאין בהעניקה שעבודא דרבי נתן כדילפינן 'העניקה תעניק לו' - ולא לבעל חובו, כך הדין בשכירות פועל דעלמא, לא גבינן מיד האדון למתביה לבעל חובו - הרי משמע שנקטו כל אלו הראשונים שגדר העניקה שוה לגדר שכר שכיר.*

לעומת זאת בדעת הרמב"ם כתב המשל"מ (שם הט"ו) לשמוע שהעניקה היא כגדר צדקה, ממה שסתם הרמב"ם שם 'עניק עבד עברי לעצמו ואין בעל חוב גובה הימנו' דמשמע אפילו כבר הגיע לידו אין לבע"ח זכות באותו ממון. וכמו שפירש כן המהרי"ט (בחדושי לקדושין). והמשל"מ שם תמה בטעם הדבר, דנהי דממעטינן בגמרא 'לו' - ולא לבעל חובו, היינו לומר דליכא שעבודא דר"נ אלא ההעניקה באה לידו של העבד, אבל לא שמענו שגם לאחר שבאה לידו לא יגבוהו בעלי חובות. ופירש המשל"מ עפ"י המרדכי (פ"ק דב"ב) שאין בעלי חובות גובים כספי צדקה הניתנים לעני, והכי נמי העניקה דין צדקה יש לה שאינה ניתנת לבע"ח. אם כן הרי לפי דבריו הולך בזה הרמב"ם לשיטתו שגדר העניקה כמצות צדקה גרידא ולא כחוב ממון

א נראה שיש לדון בעיקר ההוכחה, דהנה לא נתבאר בגמרא מקור הדין העניקה אמה לאביה, ובמשל"מ (ג,טו) צדד בתחילה שהוא כמצויאתה, ולבסוף צדד דהוא מדאורייתא בכלל מעשה ידיה הוא, דהא העניקה חלף עבודתה. והנה אם נקטינן דהעניקה כצדקה וכמצוה בעלמא ודאי אין להשוות למעש"י. אך גם אם הוא מענין שכר שכיר י"ל דלאו בכלל מעש"י הוא אלא כזכות חיצונית שייכתה לה תורה, וכמתנה שקיבלה שאינו שלו מדאורייתא [וכעין דאמרינן בקדושין ד. דאי אשמעינן מעש"י לאביה לא ידעינן קידושיה משום דמעש"י קא מתנא מיניה אבל קידושיה דמעלמא קאתי לה אימא דידה]. וכן משמע בפשט דברי הברייתא והרמב"ם דהעניקה לאב כמצויאתה, וא"כ משמע דאינו אלא מדרבנן ומשום איבה (כדאמרינן בכתובות מו גבי מציאתה). וכיון שכן יש מקום לומר שכל עוד שלא נשתלמה ההעניקה בפועל אין לאב זכות בה, דלא תקנו לו אלא משום איבה אם תקח לעצמה ולא תתן לו, ולא דמי למעש"י שהם שייכים לו מעיקר דינא שלכן אעפ"י שלא גבתה מת האב הרי הן של אחים (כתנתן רפ"ד דכתובות). ואף דגבי מציאתה נמי משמע שם שאף שלא הגיעו לידי האב ומת האב הרייה של אחים [ודלא כמצויאת הבן הסמוך על שלחנו ומעשה ידיו - עב"י קעד ורמ"א ער, ב] - שאני התם דכבר הגיעה המציאה לידה, משא"כ הכא דאכתי לא זכתה בה י"ל שעדיין לא זכה האב הלכך אינו מורישו לבניו.

ב נראה שאין הכרח גמור, די"ל שסתם פועל עני הוא ועכ"פ הוא נושא נפשו לשכרו כדכתיב קרא 'ביומו תתן שכרו... כי עני הוא ואילו הוא נשא את נפשו', ומצד זה מושינן שכר שכיר להעניקה [וכדאמרינן בסוגיא דשכיר קרייה רחמנא ואין דינא חלוק] לענין שהממון אינו ניתן לבעל חוב אלא לשכיר עצמו שעמל ונשא נפשו אל שכרו, אבל לעולם י"ל שגדר חיוב העניקה אינו חוב ממון כשכירות.

א) 'כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך. וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם. העניק תעניק לו מצאנך ומגרנך ומיקבך אשר ברכך ה' אלקיך תתן לו'. המשנה-למלך (עבדים ג) חקר בגדר דין העניקה, האם הוא מצוה גרידא המוטלת על האדון, או דלמא חוב ממוני הוא. ונפקא מינה אם ב"ד יורדים לנכסיו כשאינו מעניק, שאם דין העניקה בגדר מצוה בלבד, אין בו אלא דין כפיה על המצוות בגופו, כמי שאינו רוצה לעשות סוכה ולולב שב"ד מכין אותו עד שתצא נפשו (כתובות פו.), אבל אם יש חוב ממון מלבד המצוה, ב"ד יורדים לנכסיו אף שלא בפניו ומגבים לעבד כמו בשאר חובות. והביא מספר גידולי תרומה (נא) שאין ב"ד יורדים לנכסיו, דמצוה גרידא היא ואין בה אלא דין כפיה בגופו.

ויש להביא הוכחה לכך מדברי הרמב"ם (שם ג,טו) גבי עניק אמה עבריה שהוא לאביה [כשאר זכויות הממון שהאב זוכה בבתו קטנה ונערה], שאם מת אביה קודם שיבוא לידו - ההעניקה לעצמה ואין לאחיה בה כלום, שאין אדם מוריש זכות שיש לו בבתו לבנו. ומקור דבריו בגמרא בקדושין (טז:) דילפינן מ'זהתנחלתם אתם לבניכם אחריכם לרשת אחזה' - אותם (עבדים כנעניים) לבניכם ולא בנותיכם לבניכם, ואולם בגמרא אין במשמע אלא כשמת האב קודם שנשתחררה, וכיון שאין הבנים יורשים את זכות האב בבתו הלכך בשעת השחרור זוכה היא בהעניקה ולא אחיה, אבל מלשון הרמב"ם נראה שאפילו נשתחררה בחיי האב ואח"כ מת האב קודם שתבוא ההעניקה לידו - העניקה לעצמה, וכן נקטו הכס"מ ומהרי"ט. אכן דין זה צריך באור - כפי שתמה המשנה-למלך שם - כיון שכבר חל חיוב העניקה בשעת השחרור הלא זכה בו האב באותו חוב, ומדוע כשמת לא זכו יורשיו בממון זה דמאי שנא משאר חוב-ממון שאדם מוריש לבניו, דלא דמי לקנס שאין אדם מורישו (כדאיתא בפ"ד דכתובות) לפי שחיוב הקנס לא חל אלא בשעת העמדה בדין כמו שביארו הראשונים [ולדעת הירושלמי אף חיוב לצאת ידי שמים אין קודם העמדה בדין], משא"כ חיוב ממון חל מיד בשעת המעשה ואילו ההעמדה בדין אינה נצרכת לעצם חלות החיוב רק לביור הדבר, וא"כ הלא משעה שנשתחררה בחיי האב כבר זכה האב בחוב והוי כשאר ממון שאדם מורישו לבניו וכדתנן (רפ"ד דכתובות) דמעשה ידיה ליורשי האב אף כשמת קודם שגבתה, ומה זה ענין ל'זכות בתו' שאין אדם מוריש לבניו.

אכן מזה מוכח (וכבר עמדו בזה בקה"י קדושין כג והגרש"ר בשיעוריו ובזכרון שמואל נא) שלדעת הרמב"ם אין העניקה בגדר חוב ממון אלא מצוה גרידא, שעל כן מובן שלא זכה האב בהעניקה להורישו לבניו עד שלא הגיעה לידו, שהרי גם לו עצמו אין 'זכות ממון'.

וא"ת אם כן מדוע זוכה הבת עצמה בהעניקה כשמת האב, והרי לא נתחייב האדון אלא לאב והרי מת ואינו מורישו - נראה להוכיח מזה שאף בחיי אביה יסוד החיוב הוא לתת ההעניקה לאמה עצמה אלא שהאב זוכה בזכויות בתו, אבל אין החיוב חל באופן ישיר לאב, הלכך כשמת האב זוכה הבת ממילא כעיקר דינה [ולאחיה הלא אין שום זכות בבת כאמור]. וכענין זה חקרו האחרונים גבי זכויות אחרות שיש לאב בבתו, אם הוא זוכה ממנה או זוכה באופן ישיר מהמחויב, כגון בתשלומי אונס ומפתה (ע' בחדושי הגר"ח בהלכות נערה בתולה ובקה"י כתובות). וכיוצא בזה יש להסתפק גבי שאר זכויות האב בבתו, ויש להוכיח מכמה מקומות שהאב זוכה דרכה ולא באופן ישיר, וכאמור הכי נמי מוכח כאן לענין העניקה, שלכך כשמת האב לאחר שנשתחררה זוכה הבת עצמה בהעניקה. והלא ההעניקה הושוותה (בקדושין טז:)

- משמע בפשוטו שגם ראשונים אלו נקטו שגדר הענקה כצדקה ולא כשכר שכיר (וכן נקטו הש"ך חו"מ פו סק"ג והסמ"ע סק"ב).

ב) מעתה יש לשאול: אם גדר דין הענקה לשיטת הרמב"ם הוא כמצות צדקה ואין בה חוב ממוני של האדון כלפי העבד, כיצד נפרנס הדין המפורש בגמרא (קדושין טז:): וברמב"ם (עבדים ג,יד) שיש הענקה לעבד ולאמה כשיוצאים במיתת האדון [בעבד - כשאין לאדון בן, שאם יש בן הריהו עובד את הבן, ובאמה ובנרצע אפילו כשיש בן], הלא כיון שלא חל חוב ממוני להענקה אלא מצוה בעלמא היא המוטלת על האדון, מדוע יורשי האדון חייבים בה והרי לא עבד להם העבד מעולם. ובשלמא אי נקטינן שבהענקה חל חוב ממוני שפיר י"ל שחל שעבוד נכסים על נכסי האדון, ויורשיו חייבים לפרוע חובו מנכסיו כשאר חובות שנתחייב האב, אבל לפי המוכח ברמב"ם שאין זו אלא מצוה המוטלת אקרקפתא דגברא, מה ליורשים ולתשלומי הענקה.

אך לכשתבונן נראה דבלא"ה עיקר דין הענקה במיתת האדון צריך באור, ועל כרחונו לומר שנאמר בזה דין מחודש; דהנה הקשה הקצוה"ח (לט סק"א) למ"ד שעבודא לאו דאורייתא, היאך תיתכן הענקה במיתת האדון מדאורייתא והרי לא נשתעבדו הנכסים.

[הקצוה"ח לא הקשה כאן אלא למ"ד שעבודא לאו דאורייתא, ולכאורה אף אם שעבודא דאורייתא יש להקשות דהלא החיוב חל רק בשעת השחרור דהיינו במיתת האדון, והרי באותה שעה לא היה האדון בעולם וכיצד יחול השעבוד. ואמנם במק"א (סו סק"א) פירש דלמ"ד שעבודא גם להך מאן דאמר. אכן בקה"י (קדושין כג) פירש דלמ"ד שעבודא דאורייתא ניחא, ד"ל ששעבוד נכסים חל משעת סיבת החיוב דהיינו שעת העבדות גופא, שמשעה שנשתעבד העבד חל שעבוד על נכסי האדון לתשלומי הענקה לכשישתחרר, הגם שהחיוב בפועל לא חל עד השחרור.

ואמנם כן הוכיחו רבותינו הגרש"ק (ב"ק א) והגרא"ו (קוב"ש ח"ב יב) מדברי הנמו"י (ב"ק כב), וכן מהסוגיא דהניח להם אביהם פרה שאולה (בכתובות לד) ועוד, שסיבת החיוב היא הפועלת שעבוד נכסים הגם שעדיין לא חל החיוב בפועל, וכגון זרק חץ ומת ואחר כך המשיך החץ במעופו וקרע שיראין של חברו, שכתב הנמו"י שם שחייבים היורשים לשלם, כי אמנם לא חל החיוב בפועל עד שנקרע הבגד אך מ"מ סיבת החיוב הוא זריקת החץ [דהא לאחר שיצא מתחת ידיו אנוס הוא ועל ההיא שעתא לא מיחייב] ובאותה שעה חי היה ולכן נשתעבדו נכסיו.

והכא נמי נקט הקה"י לומר שהעבדות גופא היא המוגדרת כסיבת החיוב להענקה, ושפיר חל שעבוד נכסים קודם שמת האדון. ואמנם אין הדבר פשוט בסברא, שהיה מקום לומר שהשילוח הוא מחדש החיוב ולא העבדות, וכלישנא דקרא 'וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם, העניק תעניק וגו'". ויש לדון לתלות בזה מה שנחלקו העצמות-יוסף והמשל"מ באמה איילונית שאין לה נערות ויצאה לחירות בבגר, האם הענקתה לאביה או לעצמה - וי"ל שיסוד מחלוקתם הוא אם העבדות היא הסיבה המחייבת להענקה והרי בשעת העבדות קטנה היתה ואביה זכאי בה (כן דעת המשל"מ), או דלמא השחרור הוא סיבת חיוב הענקה, והרי בשעת השחרור אינה ברשות אביה דהא יצאה מקטנותה לבגר, הלכך הענקתה לעצמה" (כן דעת הע"י). אך ודאי יש מקום לומר שאף לדעת הע"י העבדות היא סיבת החיוב ומ"מ הענקתה לעצמה כי החיוב בפועל הוא שקובע לענין זה.

ה משא"כ שאר אמה היוצאת בסימני נערות, שאף אחר שנמכרה היא ברשות אביה לשאר דברים, כמו לענין מצאתה (ע' קדושין טז) וקידושה (ע"ש יט) - לכן הענקתה לאביה.

של שכירות, שלכך אינה נגבית לבעלי חובות של העבד, ומהאי טעמא לא ירשו בני האב את ההענקה לאמה גם אם מת האב לאחר השחרור וכנ"ל.

אכן לאמיתו של דבר הסברא הפשוטה מורה טפי כמו שנקט הגרא"ז (באבן האזול שם) שאין הכוונה לחידוש זה שבעלי חובות לא גובים מיד העבד גם לאחר שהגיעה ההענקה לידו, והלא עיקר דינו של המרדכי שכספי צדקה אינם נגבים לבע"ח אינו מוסכם (ע' יו"ד סוס"י רנג ובהגר"א), וגם יש סוברים (ע' קצוה"ח פו סק"ג) שענינו משום תנאי ושיור של נותני הצדקה ולא דינא הוא בעיקר דין הצדקה [ולפי"ו אין הכרח כלל שיהא דין זה בהענקה דלא תליא בדעת האדון]. ועוד הלא אף אם מדמינן הענקה לענין צדקה, לא לומר שכל דיני צדקה אמורים בה, שהרי חיוב הענקה נאמרה גם בעבד עשיר וא"כ אין זו צדקה ממש להחיות נפשו של העבד אלא מענין הדומה. וא"כ מחוורתא טפי לפרש כוונת הרמב"ם כפשטות הגמרא שמתחילה כשניתנת הענקה, לעבד היא ניתנת ולא לבעלי חובות דלא אמרינן שעבודא דר"נ בהענקה, אבל לא שמענו שגם משהגיע לדי העבד אין בע"ח גובים. ואם כי לשון הרמב"ם בפיה"מ משמע טפי כמו שכתבו המהרי"ט והמשל"מ, אך אין הכרח גמור בהלכותיו לדין זה. (וע"ע חזו"א ב"ק טו, יט).

איברא, גם אם ננקוט כהגרא"ז דלא משמע מדין זה להשוות הענקה לצדקה, מ"מ נראה לשמוע שהענקה מענין הצדקה ממקום אחר בדברי הרמב"ם; ממה שסידר בספר המצוות את מצות הענקה (עשה קצו) בין מצות הצדקה למצות ההלוואה לעני, והלא כבר לימדנו הגר"ח מוולאזין (חוט המשולש י) שעיקר כוונת הרמב"ם בחיבורו משמיענו ע"י שנדרוש סמוכים מסידורו [וכמליצת בעל המרכבת 'במשנה תורה לכו"ע דרשינן סמוכין'], ואף בספר המצוות שהוא כמבוא לספר היד (כדברי הרמב"ם בהקדמתו) יש לנו לדרוש סידור דבריו כמו ביד עצמה, והרי גם הוא מחולק ל"ד ענינים בדומה לחלוקת היד החזקה, והרבה דוגמאות לדבר כמבואר אצלנו בכ"מ, והכי נמי דין הענקה לשכנו נדרשנו, שלכך סידרו הרמב"ם בין שתי מצוות הצדקה ד'פתח תפתח' ו'העבט תעביטנו', ללמדנו שהענקה מענין הצדקה הוא. ובדאי מקורו מהכתוב עצמו שסמך ענינים אלו אהדדי, וכ"ה בר"ן מגילה לא' . והרי זה מתאים לדין הנ"ל שחידש הרמב"ם שאין הבנים יורשים את ההענקה שהיה אביהם זכאי בה, לפי שאין בזה חוב ממוני כשכר שכיר אלא מצוה גרידא כמצוות צדקה, שהרי לרוב שיטות הראשונים והפוסקים (מלבד הכס"מ סוף הל' נחלות, וע' באורך בקצוה"ח רצ סק"ג) לא חל שעבוד נכסים בצדקה, והכי נמי לענין הענקה.

וע' גם בשו"ת הרשב"א (יח) שמנה הענקה עם מתנות עניים והלוואת הדלים ונתינת צדקה, לענין הא דאין מברכין עליהן. וכן נראה מתוך דברי החינוך (תפב) בשרשי מצוה זו: 'למען נקנה בנפשנו מדות מעולות... והודנו והדרנו הוא שנרחם על מי שעבד אותנו וניתן לו משלנו בתורת חסד מלבד מה שהתנינו עמו לתת לו בשכרו' [והוסיף בסוף דבריו שאף כי המצוה נוהגת רק בזמן שעבד עברי נוהג, 'מכל מקום אף בזמן הזה ישמע חכם ויוסף לקח, שאם שכר אחד מבני ישראל ועבדו זמן מרובה או אפילו מועט - שיעניק לו בצאתו מעמו מאשר ברכו השם']

ג לאור הדברים יש מקום לומר מסברא שדוקא בע"ע שהענקתו לעצמו נתמעט לו' ולא לבע"ח, אבל ענק אמה עבריה דלאביה הוא, גובים ממנו בע"ח, שאם כי עיקר מצות הענקה לבת היא מענין הצדקה אבל כלפי האב לא מסתבר שיש בזה גדר צדקה, ומ"ט לא יגבוהו בעלי חובותיו. ומוטעם לפי"ו לשנא דהברייתא והרמב"ם ע"ע הענקתו לעצמו - ומפרשין לו ולא לבעל חובו - אמה עבריה הענקתה לאביה' ולכאורה הם שני ענינים שונים, וגם הלא הדין דלו ולא לבע"ח לכאורה אינו מיוחד לע"ע לבדו אלא אף לאמה - אך להאמור אכן תליא הא בהא, דכיון דענק א"ע לאביה א"כ לא נאמר בה דינא ד'לא לבע"ח' רק בעבד עברי.

ד וכן נראה שנקט הגר"ח במה שביאר (ומובא בפנים בסוף הדברים) דלהלכה ס"ל לרמב"ם שא"צ דרשא ד'לו ולא לבע"ח' כיון דלאו מידי דברכה הוא. והלא צריך קרא דלא יגבו בע"ח מהעבד - אלא מוכח שנקט שלאחר שהגיע ליד העבד גובים.

מכל מקום למ"ד שעבודא לאו דאורייתא ודאי קשה, היאך מתחייבים היורשים לשלם הענקה מהתורה].

והידיש הקצות מכח קושיא זו לשמוע מכאן שיש חיוב עצמי של הענקה על היורשים, ולא משום חיובא דאביהם, והוסיף לפי"ז דאפילו לא ירשו נכסים כלל חייבים לשלם הענקה מנכסים שלהם [וע' קה"י קדושין כג מה שדן בזה]. אכן כבר העיר הקצות שאין הסברא נותנת כן. וצ"ע.

אך נראה שיש הכרח נוסף לומר כן, דהנה הקשה הפנ"י (בקדושין טז: ד"ה שם וכת"ת) הלא אין תשלומי הענקה אלא מדבר הפרה ורבה שיש בו ברכה, דומיא דצאן גורן ויקב דכתיב בקרא, והלא מטלטלי לא משתעבדי והיאך מתחייבים היורשים הענקה מן המטלטלין במיתת האדון. [נקט הפנ"י כהנחה פשוטה דאין מעניקים מקרקעות דאין בכלל דבר הפרה ורבה מעצמו, הגם שיכולים ליטע ולהצמיח בה, דהא אנן קיי"ל שאפילו בכספים אין מעניקים הגם שיכול לעשות בהם עסקא, דאינו פרה ורבה מעצמו. ודין זה דאין מעניקים בקרקע אינו מפורש בש"ס ובראשונים. אכן רוח ה' דבר ברבנו הפנ"י, דהכי איתא במסכת עבדים (בז), דאין מעניקין מעבדים שטרות וקרקעות. אלא שבפירושו הגר"ח ק שליט"א צדד לומר דתלמוד דידן דדריש מצאן גורן ויקב דבעינן מידי דברכה, פליג על מסכת עבדים שדרשה להך קרא כבכל דוכתא, למעט עבדים שטרות וקרקעות בכלל ופרט וכלל, וא"כ י"ל דלהלכה לא קיי"ל כהך דרשא דמסכת עבדים. וע' תורא"ש שעמד מדוע אנן לא דרשינן לה כבכל התורה למעט עשו"ק, ופירש דבכל דוכתא דרשו חכמים צד הדומה לפי הענין].

ובהכרח צריך לומר כחידוש הקצות דלאו מדין שעבוד נכסי האדון אתינן עלה, אלא חיוב מחודש הוא החל על היורשים להעניק לעבד של מורישם. וכן הסכים המנ"ח (תפב). ונקט לפי"ז דדוקא בשיצא העבד או האמה במיתת האדון חייבים היורשים, דהתם הוא דאיכא חיוב עצמי עליהם, אבל אם יצא ביציאה אחרת ולאחר מכן מת האדון - אין היורשים חייבים, דהא לא נשתעבדו הנכסים וכנ"ל וחיוב עצמי הלא ליכא על היורשים ככה"ג.

ואם כן הרי לפי זה שוב לא קשה קושינתנו על הרמב"ם, דאמנם גדר הענקה מצוה ולא חוב-ממוני ואעפ"כ היורשים חייבים בה, דהא בלא"ה על כרחנו לומר דלאו משום שעבוד נכסי האדון הם חייבים אלא חיוב דידהו הוא שחידשה תורה.

ג) אכן צריך ליישב דין זה על הלב, והלא ליורשים לא עבד העבד מעולם ומה טעם חייבים להעניקו מנכסים דידהו, וכפי שתמה הקצות"ח. ובקהלות יעקב כתב להטעיים על פי מה שכתב הרמב"ם (ב"ב) שמצוה על האדון לומר לעבד 'צא' כשהגיעה שעת יציאתו, ומקורו במכילתא דרשב"י (משפטים) מדרשת הכתוב (בפרשת ראה) 'וכי תשלחנו חפשי מעמך' - מלמד שמצוה לומר לו צא. ואם כן ביציאת 'מיתת האדון' דליכא אדון הלא היורשים הם המצווים לומר לו צא, וכיון דהם המשלחים עליהם מוטלת מצות הענקה, ד'וכי תשלחנו' כתיב. אכן עדיין צריך להמתיק הענין, מדוע שילוח היורשים ואמירת 'צא' גורמת לחייבם משום כך בהענקה.

1 והנה מסוגית הגמרא היה מקום לומר דהא דבעינן דבר שיש בו ברכה הוא מזכות העבד וממצות האדון אבל אם יאות העבד לקבל משאר דברים - שפיר מתקיימת בזה המצוה, וא"כ כשאין לאדון מידי דברכה ע"כ פ"י יחויב לעבד כסף או קרקע, דעדיף לו לעבד זה מלא-כלום [וכ"ה במהרי"ט המובא להלן בפנים]. אלא שבלשון הרמב"ם 'שהנכסים והבגדים אינו חייב ליתן לו מהם' משמע שפטור מכלום, ועפ"י קשה קושינת הפנ"י. ולגוף הקושיא י"ל דאין היורשים חייבים מדאורייתא אלא מגידולי קרקע המחבורים וצריכים לקרקע דחילי עלייהו שעבוד דדינם כקרקע [אף להראשונים דמדאורייתא לא חילי שעבוד אלא על קרקעות - ע' קוב"ש סוף ב"ב].

ויש לבאר עפ"י דברי הגרי"ז, בהקדם מה שחקרו רבותינו בגדר יציאת שש שנים בעבד עברי, האם היא מכירה לזמן ובתום הזמן הרי ממילא כלה הקנין, או דלמא עצם קנין עבדות הוא לעולם ואין בו הגבלת זמן בעיקרו, אלא שהתורה הפקיעה העבדות בתום שש, ודין 'יציאה' הוא שחל ומתחדש אז. ויש להאריך בענין זה ולתלות בו מחלוקת ראשונים ואחרונים. והנה המהרי"ט (בחדושו לקדושין ג) נקט שהוא שיעור קיצבה בזמן המכר דמעיקרא, ובוה תירץ קושיית מהרש"א שם. והידיש עוד אף לענין היובל דהמכירה מראש נעשית למשך מנין השנים שעד היובל.

אברא לענין יובל מוכח מכמה מקומות שהמכירה היא מכירת עולם אלא שהיובל מפקיע העבדות. כן הוכיחו האחרונים הן בחזרת קרקעות הן ביציאת עבדים; בקרקעות יש להוכיח כן מהסוגיא בגטין (מח) שביובל ראשון לא חשיבא מכירה לזמן אלא מכירה לעולם (כן הוכיח הגרש"ק במערכת הקנינים ט), וכן נקט הגר"ח (בהל' תרומות א, י). ולגבי עבדים יש להוכיח כן מדברי הרמב"ן בגטין (לו) שנרצע שבמשך ימי עבדותו בטלו היובלות כגון שגלו ישראל באותה שעה מעל אדמתם - נשאר עבד עולם. והלא אילו היתה המכירה מראש עד למנין שנות היובל, היאך יימשך קנינו בהיבטל היובלות. וכן ביאר במשך חכמה (משפטים) בפירושו הכתוב 'ועבדו לעלם', ולא הזכיר הכתוב מענין היובל אלא בפרשת בהר - כי מצד קנין העבדות גופא הוי הנרצע עבד עולם ורק דהיובל מפקיע, ובאופן שבטלו היובלות לאחר שנמכר [שאם קודם שנמכר בטלו אין ע"ע נמכר] אכן יתקיים הכתוב כפשוטו שנשאר עבד עולם, וצ"י לדברי הרמב"ן. וע' גם באדרת אליהו משפטים. ואולם לענין יציאה בשש יש מקום לדון בדבר, ואכמ"ל.

ויש חקירה נוספת באחרונים (ע' בבאור הגר"ח ק למסכת עבדים אות כג שהאריך בזה), האם הרציעה פועלת חלות עבדות חדשה או לא הוי אלא המשכת העבדות הראשונה. ובחזו"א (אה"ע קמח) נקט שהיא המשך העבדות הראשונה, שלכך אם רבו מסר לו שפחה כנענית קודם שנרצע ואחר כך מתה אשתו, מותר הוא באותה שפחה גם לאחר שנרצע הגם דהשתא אין רבו מוסר לו ש"כ דהא אין לו אשה ובנים - שהרי הוא ממשיך את עבדותו הקודמת והרי היא נמסרה לו בהיתר.

ובפשוטו חקירה זו תלויה בחקירה הקודמת; אם שש שנים הוא שיעור בזמן העבדות דמעיקרא, בהכרח שהרציעה מהוה קנין חדש שהרי העבדות הקודמת כלה זמנה בשש, משא"כ אם אין קצבת זמן בקנין הראשון ורק בכלות שש שנים איכא אפקעתא, הרי הרציעה מבטלת ההפקעה וממילא הוא קנוי לעולם מכח הקנין הראשון. ולפי"ז החזו"א מתאים לשיטתו במקום אחר (ב"ק כג, יא) שכתב להדיא שהעבדות היא קנין סתמי ולא קנין לזמן קצוב - הרי דיציאת שש לשיטתו הויא אפקעתא, וממילא מובן שהרציעה אינה קנין חדש אלא המשך העבדות הראשונה. [ושם הוסיף לחדש שאפילו מוכר עצמו שנמכר לזמן מסוים כפי שקבעו, כגון לעשר שנים - אין העבדות בגדר 'קנין לזמן' אלא קנין בלתי קצוב ורק שחלה חלות הפקעה ויציאה בתום הזמן שקצב. ואולם לנידון דידן דעסקינן בענין הענקה אין צורך בחידוש זה, דהא פסק הרמב"ם דמוכר עצמו אין מעניקים לו ולא מיירינן אלא במכרוהו ב"ד שיוצא בשש. ויש להאריך בבאור ענינים אלו].

ומובא בשם הגרי"ז (ב'מתק אזהרות' לג"ד איסר שפירא, על אזהרות רבי אליהו הזקן. מובא ב'מעתיקי השמועה') שאמר להכריח שגדר שש שנים הוא אפקעתא, מכך שיש חיוב הענקה בסוף שש. הנה הניח הגרי"ז דאין הענקה אלא באופן של 'שילוח' ו'יציאה' ולא כשתמה העבדות וכלתה מאליה. ויסוד הדבר הוא במה דממעטינן בגמרא (טז:): בורח ויוצא בגרעון כסף שאין להם הענקה מדכת"ב 'וכי תשלחנו חפשי

ז ע"ע בענין זה בשיעור עח,ו.

והנה דעת הגר"ט והגרא"ו שגדר ירושת הבן בעלמא שונה משאר ירושות, שהבן נכנס תחת אביו ואין שם לתא דהעברת נכסים מרשות לרשות. ואמנם אנן נקטינן שכן הוא הגדר בכל שאר ירושים, שהירוש קם תחת מורישו לשלוט ברשותו הממונית, כפי שמוכח בראיות רבות ונתבאר אצלנו בכ"מ". ומ"מ נתבאר שגם לדידן יש חילוק בעיקר חלות שם יורש בין הבן לשאר ירושים, שמלבד שהוא יורש מצד קורבת משפחה, יש לו דין ירושה משום דחשיב ככרעא דאבוא, ואף לענין הלכות שאינן תלויות בקורבת משפחה. ואם כן הרי י"ל בדעת המאירי שנקט שאמנם לענין שאר ירושים מופקע קנין העבד בעצם מתורת ירושה, משא"כ גבי ירושת בן דמצינו שעבד עברי עובד את הבן, על כרחך דאיכא חלות דין ירושה בעבד מאב לבן, והיינו משום שהבן נכנס תחת אביו לכל דבר ורואים אנו כאילו האב קיים, וכיון שכן יש לומר דהא דאמה ונרצע אינם עובדים את הבן והו חלות דין מחודש של אפקעתא ויציאיה האמורים בהם, אבל מצד עצם דין הממון שייך בהם ירושת בן כעבד עברי, הלכך נתחדש בהם דין הענקה דהבן הוא המשלח, דחשיב כאילו ירשם ושלחם, משא"כ שאר קרובים שלא מצינו בהם כלל תורת ירושה בעבד, סובר המאירי דלא חשיבי כ'שילוחו מעמך' דלאו משום יציאה ושילוח הוא אלא דממילא אין לו בעלים, ועוד דלא מהם הוא שיצא אלא מהאדון שמת, הלכך אין בהם הענקה.^ט

ה) הרי נתבאר עד כאן בשיטת הרמב"ם שחייב הענקה הוא כמצות צדקה ואין בו שעבוד נכסים, וכן משמעות כמה ראשונים, ואילו מדברי רבנו הלל ועוד ראשונים נראה שהענקה היא כחוב ממון דשכר שכיר.

ונראה לבאר בדעת בה"ג ששני הגדרים אמת, ואיתא להא ואיתא להא, דהנה היראים מנה עפ"י הבה"ג שתי מצוות בהענקה (עשין קסב קסג), 'העניק תעניק' ו'אשר ברכך ה"א תתן לו' [ובהלכות-גדולות (בפתיחה) הדברים עמומים, ואולם כך נקט היראים בבאור דבריו]. ופירש היראים שכפלה תורה כדי לעבור עליו בשני עשין. אכן יש מקום לפרש בטעם הכפילות, דהנה למדו בגמרא (בקדושין יז:): 'העניק תעניק' - מכל מקום. אם כן מה ת"ל 'אשר ברכך' - הכל לפי ברכה תן לו. והכי קיי"ל, דלעולם אין פוחתים משלשים סלעים [כרבי יהודה], ואם ברכו ה' בנכסים מצוה להוסיף על הענקתו. והשתא אם נצרף דברי בה"ג עם דרשת הגמרא נמצא דמצות עשה אחת ד'העניק תעניק' שייכת לעיקר הענקה שהיא קבועה, ומצוה נוספת ד'אשר ברכך ה"א תתן לו' מתקיימת בתוספת לפי ברכה. אלא שצריך המתקה מדוע למנותן כשתי מצוות, והלא לכאורה הם רק שיעורים שנאמרו במצוה אחת.

אך יש לפרש עפ"י מהרי"ט - כפי שפירש דבריו הגר"ד פארדו (בספרי דבי רב) לסלק מעליו תלונות המשל"מ (עבדים פ"ג) - דהא דבעינן להעניק מצאנן גורן ויקב ודומיהן ולא מדבר אחר, והו רק לענין התוספת שלפי ברכה, שאינו חייב להוסיף אלא מינים שיש בהם ברכה, אבל לענין עיקר השיעור חייב אף משאר דברים כשאין לו דבר המתברך, וכשיש לו דבר המתברך חייב לתת דוקא ממנו. ויש להטעים דבריו, שהמצוה של השיעור הקבוע ענינה חוב ממון מעין שכר שכיר, וכיון שהיא בגדר חוב ממון הרי עיקרו בשוויות ואין בו חילוק בין מין

ח ע' שיעורים טז, ד; לחג; טט, ג; עז, ג; קסב, ב; קע, א. ה.

ט ולפי חילוק זה אף בא"ע ובנרצע ליכא הענקה אלא כשיש בן אבל כשאין בן לא [משא"כ לפי הטעם שכתב התופעות-ראם בכל אופן איכא הענקה באמה ובנרצע דקרינן בהו 'לחפשי', ורק בע"ע דפעמים שיש בן לא קרינן במיתת אדון 'לחפשי']. וסיוע לחילוק זה, מדילפינן (בקדושין יז:): דעכו"ם יורש את אביו דבר תורה מדאצטרין קרא למעט דהעבד הנמכר לעכו"ם אינו עובד את בנו. הרי משמע דהא דהעבד עובד את הבן בישראל, מדין ירושה הוא, דעל כן ילפינן מיניה ירושה בגוי. ומאידך שאר ירושים אינם ירושים את הגוי דבר תורה - לשיטת הרמב"ם (נחלות ו, ט) - וחזוין שחילוק זה שבין הבן לשאר ירושים הוא בעיקר דין ירושה.

מעמך' - מי ששילוחו מעמך, ונקט הגר"ז שגדר הדין הוא דבעינן חלות דין 'שילוח' ו'יציאיה' לחיוב הענקה ולא סגי במה שעד עתה היה עבד ועתה כלתה עבדותו. [ויש בזה חידוש, דמצד הסברא יש לחלק בין גרעון כסף ובורח שאין שם שילוח מצד האדון כלל אלא העבד הוא שמוציא את עצמו, משא"כ שש].

ובזה יובנו דברי הגר"ז במק"א (בגר"ח סטנסיל בענין ירושה ומכירה בע"ע) בענין יציאת העבד במיתת האדון, שאין הגדר כפי שתפס המנ"ח (מב) שאין לאדם בעלות ממונית על עבדו לענין להורישו אחריו, אלא לעולם מצד עצם קנין הממון הוא שלו לגמרי ושייכת בו תורת ירושה, ומה שאין העבד עובד את הירושים זהו דין 'יציאיה' מסוים שהעבד יוצא במיתת האדון [בעבד עברי רק כשאין בן, ובאמה ובנרצע אפילו כשיש בן]. ונפקא מינה שיכול האב להנחיל את עבדו העברי לאחד מבניו [שהרי ע"ע עובד את הבן], כי בעצם יש לו לאדון בעלות ממונית גמורה להוריש הלכך רשאי להנחיל לאחד מן הירושים כמו שאר ירושות. [והמנ"ח צדד שאין דין הנחלה דריב"ב בעבד כיון דלאו מתורת ירושה הוא, שאין לו בעלות ממונית להוריש, אלא דין מסוים הוא שהעבד עובד את הבן]. ובתוך הדברים כתב להוכיח כן ממה שיש חיוב הענקה במיתת האדון, והרי אם מעיקרא אין לו בעלות על העבד לענין הורשה, בדין הוא שלא תהא הענקה הגם שהיה עד עתה עבד, דהא העבדות פגה לה ממילא ולא קרינן ביה 'זכי תשלחנו'. והיינו כדבריו הנ"ל לענין יציאת שש, דנקט דליכא הענקה אלא בחלות יציאה ושילוח ולא מצד כלות העבדות גרידא, הלכך מדין הענקה במיתת האדון מוכח דחלות יציאה היא אבל מצד עצם דין הממון שייך העבד לירושים.

ולפי זה הרי נעימים מאד דברי הקה"י הנ"ל שבמיתת האדון מצות השילוח קיימא על הירושים לומר לו 'צא', ומש"ה הם החייבים בהענקה - ובאור הדבר דכיון שמצד עצם הבעלות איכא חלות ירושה בעבד, רק שהתורה הפקיעה את העבד מהירושים ודין 'יציאיה' הוא זה, אם כן נמצא שהירושים הם המשלחים את העבד, כי מצד עיקר דין הממון הוא שלהם, ועל כן חשיבי הם המשלחים באמירת 'צא' שמהם הוא משתלח ולא מהאדון שמת. ועל כן הם החייבים בהענקה דקרינן גבייהו 'מי ששילוחו מעמך'.

ויש להעיר דהגר"ז פירש ההכרח דמיתת האדון הוי הפקעה, לפי שיטתו הנ"ל לענין שש דלא תיתכן הענקה אלא בחלות 'יציאיה' ולא בכלות זמן העבדות מאליו, אך לאור האמור יש מקום להכריח כדבריו מטעם אחר [שכאמור לעיל, סברתו מחודשת] דבמיתת האדון הא לא יצא העבד מן הירושים כלל ומה טעם יחוייבו בהענקה, אלא בהכרח שבעצם יש להם תורת ירושה רק התורה הפקיעה את העבד מיניה. נמצא אפוא דלהגר"ז ההכרח הוא מדבעינן 'שילוחו' ולסברא האמורה ההכרח מדבינן 'מעמך'.

ד) ובזה אפשר להסביר שיטה אחת בראשונים ואחרונים, דהנה המנ"ח (תפב) נקט שבכל אופני יציאה במיתת האדון איכא הענקה, בין באמה שאינה עובדת את הבן, בין בעבד עברי שעובד את הבן ואינו עובד את שאר הירושים. ואולם הג"ר אבא שיף בפירוש 'תועפות ראם' על ספר יראים (קלט) נקט שאין הענקה אלא באמה עבריה ובנרצע, אבל בע"ע ליכא הענקה במיתת האדון. והנה בפירוש רבנו הלל (ראה) מפורש כהמנ"ח שגם בע"ע ובשאר ירושים איכא הענקה. לעומת זאת מדברי המאירי (בקדושין טז) מדויק שרק באמה עבריה או בנרצע שאינם עובדים את הבן נתחדש הענקה, ולא בשאר ירושים, שכך פירש 'אלו מעניקין להם, היוצא בשש... והיוצא במיתת אדון כגון נרצע ואמה' - משמע דבע"ע שיוצא כשאין בן לא נאמר הך דינא. ויש מקום לדייק כן מרש"י (שם ע"א ד"ה דאיתא נמי ובע"ב ד"ה שלשה), יעו"ש ברשב"א. וי"ל. אך צריך באור מה טעם לחלק בכך.

ממון ד'ממוני גבך' דהא אין ב"ד יורדים לנכסיו, ולכאורה דמיא למי שנשבע שיתן לחברו מנה, דאטו חברו יכול לתובעו ולהעמידו בדין והלא אין זה מחויב אלא לשמים [וב"ד יכפוהו על קיום שבועתו ככפיה על שאר מצוות] אבל אין חברו בעל דין ולא תועיל תפיסתו ובודאי לא שייך בזה דינא דמודה במקצת.

אך כבר ביאר הגרש"ק (שערי ישר ה,ב) שאמנם אין בהחזרת רבית חוב ממון אלא מצוה, אבל אין זו בגדר מצוה לשמים גרידא אלא מצוה כלפי חברו, שאמנם 'חוב ממון' אין כאן אבל 'חוב' לחברו יש כאן, ועל כן חברו חשוב 'בעל דין' לתבוע את החזרת הרבית, ויש לו עליו טענת שבועה או אפשרות תפיסה. וביתר ביאור, דהנה כבר יסדו הקצוה"ח (לו, קכא) והגר"ח (מכירה כב) שחוב הוא רכוש ודין 'ממון' עליו, ואם כי אינו ממון מסוים אלא ממון מופשט [דהמעוה שקיבל הלווה ניתנו להוצאה ויכול להוציאם ולאבדם] מ"מ החוב עצמו נבחן כממון וכרכוש [והקצוה הוסיף דהחוב נידון כ'גופו ממון' ויש בו אונאה], והוכיח כן הגר"ח מהא דהחוב ניתן להימכר כגון במכירת שטרות, ולדעת כמה ראשונים אף מלוה על פה נמכר בקנין אגב - ואילו היה החוב רק חלות חיוב על הגברא, לא היה שייך למכרו, אלא מוכח שיש לחוב עצמו תורת ממון מלבד חיוב הגברא. ואם כן מה שכתבו הראשונים שאין הרבית בגדר חוב כלפי הלווה אלא מצוה, היינו לומר שאין ללווה תורת 'ממון' אצל המלוה ועל כן אין שעבוד נכסים ולא יורדים לנכסיו לגבותו, אבל חלות חיוב על הגברא כלפי הלווה יש על המלוה, ולא מצוה גרידא לשמים - הלכך אף כי טענת 'ממוני גבך' ליכא אבל מיהת חשיב הלווה 'בעל דין' לתבועו ולהשביעו ולתפוס ממנו.

והנה יש לחקור האם יש תורת ירושה בגדר ממוצע זה ד'חוב' ממון בלא 'חוב', וכגון שמת הלווה קודם שהמלוה החזיר לו הרבית, האם חייב המלוה להחזיר לירשי הלווה. ובדגול מרבבה (יו"ד קסא) נקט שאין המלוה חייב להחזיר לירשים משום סברא מסוימת ברבית, דכתיב 'וחי אחיך עמך' - ולא בניו. ואולם בשערי ישר (ה,ב) כתב דהואיל וליכא אלא חיוב ומצוה לחברו ולא 'חוב ממון' אין בזה דין ירושה מעיקרא. ואולם מה נעשה דבר"מ מלוניל (ב"מ סא) מפורש שהמלוה חייב להחזיר הרבית לירשי הלווה - הרי חזינן לשיטתו שיש תורת ירושה בדבר שחברו חייב כלפיו, הגם שאין לו למוריש 'חוב' ותורת 'ממון'.

וטעם הדבר י"ל על פי מה שנתבאר בכ"מ (ומוזכר לעיל) שגדר הירושה הוא שהירוש עומד תחת המת להיותו שולט על רשותו הממונית, ואין הירושה בגדר העברת נכסים. הלכך אפשר לשמוע שהחיוב לחברו מוגדר כחיוב כלפי רשותו הממונית של חברו, וכיון שהירוש קם תחתיו לשלוט ברשותו הממונית, ממילא החיוב ממשיך כלפי הירוש. אכן ודאי אילו היה זה רק בגדר מצוה לשמים של החזרת רבית, לא היתה שייכת תורת ירושה. נמצא דמהר"מ מלוניל מוכח כגדר הנ"ל שהחזרת הרבית חשיבא כחיוב ממוני ולא כמצוה לשמים גרידא, וגם מוכח שבגדר חיוב-ממוני זה יש בו תורת ירושה.

וכמו כן נימא בענינא דידן: אין כוונת הרמב"ם דהענקה מצוה שבין אדם למקום היא כתפלין וכסוכה, אלא היא מצוה וחיוב כלפי העבד, והרי העבד בעל דין הוא ויכול לתבוע ההענקה, ורק ד'חוב' מיהת ליכא לחול שעבוד נכסים על ההענקה. וכיון שכן הרי מובן דאיכא ירושה בהענקה לירשי העבד, כדשמעינן מהר"מ מלוניל דאף בגדר 'חוב' ממון בלא 'חוב' איכא תורת ירושה¹. מאידך באופן שמת אבי האמה לאחר השחרור, לא אמרינן דיחול חיוב הענקה כלפי יורשיו, שהרי נתבאר למעלה שיסוד החיוב הוא לבת והאב רק זוכה מכוחה, נמצא

יג ולפי"ז יתכן דמהניא תפיסת העבד את ההענקה כמו דיש אומרים גבי החזרת רבית. ויש לעיין בארון המתנה בקניית העבד ע"מ שלא יהא לך הענקה למ"ד ודבר שבממון תנאו קיים, די"ל דהכא תנאו בטל הגם שהוא ענין שבממון כיון שיסוד החיוב הוא צדקה ולא כל כמיניה להתנות להיבטל מזה. ויתכן עוד שאפילו לדעת הסוברים דהענקה גדרה כשכר שכיר מ"מ יש בזה גם ענין צדקה כדשמעו מסמיכות המקראות ובמדרשים [וכמו שצדדנו לעיל בהערה שוהו יסוד חיוב יורשי האדון].

למין, ואילו מצות התוספת לפי ברכה שאין לה סכום קצוב, אין גדרה כחוב ממון אלא כמצות צדקה בעלמא שאין לה שיעור, ועל כן היא מתקיימת רק במידי דברכה. וממילא הוא דאף לענין העיקר מובן שאם יש לו מידי דברכה חייב ליתן דוקא ממנו, שהרי אף לענין העיקר איכא גם כן מצות צדקה, דלא גרע העיקר מהתוספת, אלא שאם אין לו מידי דברכה חייב עכ"פ ליתן העיקר משאר דברים משום הענין הנוסף של תשלום השכירות שיש בעיקר.

נמצינו למדים אם כן שמצות 'העניק תעניק' ענינה חוב ממון כשכר שכיר, ומצות 'אשר ברכך תתן לו' היא כמצות צדקה [וע' בחדושי ר' אריה לייב לג], והרי מומתקת לפי"ז שיטת בה"ג שמנאן כשתי מצוות, כי הם תשלומים החלוקים בגדריהם; חוב ממון כשכר שכיר ועוד תוספת משום צדקה.

[ובמשך חכמה (ראה) צדד סברא הפוכה, דעיקר הענקה כצדקה היא ללא קשר לפעולת העבד, ואילו התוספת שלפי ברכת הבית היא מענין שכר שכיר שהרי זו משתלמת לפי ברכת העבד ופעולתו].² ושבעים פנים לתורה].

1) עתה נשוב לבאר שיטת הרמב"ם, שמוכח מדבריו שאין בהענקה חוב ממוני אלא מצוה גרידא, שעל כן אם מת אבי האמה לפני תשלום הענקה בפועל, אינו מורישו לבניו. ויש להקשות קושיא גדולה, מהמפורש בסוגיא בקדושין (טו). שהענקה ניתנת לירשי העבד, ד'שכיר קרייה רחמנא, מה שכיר פעולתו לירשיו אף האי פעולתו לירשיו - ומה מקום יש לירושא בדבר שאינו חוב ממוני אלא מצוה.

ואמנם הגר"א הגיה בגמרא על פי הספרי דאין ירושה בהענקה, ולפי גרסתו הרי אדרבה איכא סיוע שאין בהענקה חוב ממון אלא מצוה גרידא. ואולם נראה דוחק לומר שזו דעת הרמב"ם, דהא סתמא דסוגיא כפי גרסת הראשונים היא כגירסה דידן שיש ירושה בהענקה. ועוד מדלא הביא הרמב"ם דין הספרי למעט ירושה, סתמו כפירושו דאיכא ירושה בהענקה, וכמו שכתב המנ"ח (תפב).

ומזה מוכח שענין הענקה להרמב"ם יש בו גדר ממוצע בין חוב ממון למצוה, וכבר ראינו גדר זה בכמה וכמה הלכות³. ונביא כאן דוגמא אחת: הנה דעת הרבה מהראשונים (בר"פ איזהו נשך) שחיוב החזרת רבית קצוצה איננה חוב ממון רגיל ואין בה שעבוד נכסים, וכדאמרינן בגמרא שאם מת המלוה בנו פטור להחזיר דלדידיה אזהר רחמנא לבריה לא אזהר, ולפיכך אין בית דין יורדים לנכסיו רק כופים אותו להחזיר משום מצות 'וחי אחיך עמך' כדין כפיה על המצוות האמור בסוכה ובתפלין. ומאידך מצינו לאותם ראשונים (הרשב"א בתשובה והריטב"א ב"מ ו ועוד) שאם הלווה תבע את המלוה על הרבית והלה הודה במקצת - חייב לישבע שבועת התורה. ועוד משמע בראשונים דמהניא תפיסת הלווה לדמי הרבית. ויש לשאול הלא אין כאן תביעת

י ואם באנו לשני דינים, יתכן שאף לדעת הראשונים שתפסו שיש בהענקה חוב כשכירות, מ"מ מדריבנה תורה הענקה במיתת אדון, מזה מוכח דאיכא דין נוסף של צדקה [דהא אין לירשים שעבוד נכסים למ"ד שעבודא לאו דאורייתא, או כטענת הפנ"י שאין מעניקים מקרקע, או באופן שלא ירשו נכסים]. ונפ"מ דאצל היורשים אין לאו דהלנה. אך ברמב"ם מוכח דלשיטתו אין חוב ממון כשכיר כלל, שלכך אם מת אביה לאחר שנשחררה לא וכו בניו בהענקה [ולדעת שאר הראשונים הנ"ל יצא שבאופן זה זוכים הבנים, אבל אם מת האדון וא"ח מת האב, לא יזכו הבנים, דככה"ג אין על בני האדון חוב ממון אלא מצוה].

יא הנה הרכיב המש"ח סברת רבא"ע ד'נתברך הבית בגללו מעניקין לו, לא נתברך אין מעניקין וכו' עם דברי ת"ק דמעניקין בכל גוונא ומה ת"ל 'אשר ברכך' - הכל לפי ברכה תן לו, שאף בזה הכוונה לפי ברכת העבד. ואולם פשט הדברים דלת"ק אינו תלוי כלל אם נתברך הבית בגללו, אלא לפי ברכת ה' על האדון, אם הוא מרובה בנכסים נותן לעבדו תוספת ואם לאו אינו מוסיף, אבל לא תליא כלל בברכת העבד. ולפי"ז לא נתחדש כאן ענין שכר שכיר.

יב ע' בשיעור ז לענין החזרת רבית; שיעור ל,ט,ג-ד לענין 'ולא ישמרנו' בהרחקת נזיקין לדעת הגר"ח; שיעור עה,ג לענין מצות שמיטת כספים. וע"ע בשיעורי הגרש"ד גטין יד לענין דין ולענין מצוה לקיים דברי המת.

קיימא הא לא קיימא הא והיאך זיכה הרמב"ם שטרא לבי תרי. ותיריך הגר"ח דלהלכה שאין הענקה בכספים, אין צריך קרא למעט לו ולא לבע"ח דבלא"ה אין כאן הענקה בדבר שיש בו ברכה. ואולם התירוץ הפשוט הוא מה שכתב הריטב"א (ומובא במשל"מ) דלהלכה מוכר עצמו א"צ קרא דקיי"ל דלא ילפינן שכיר שכיר להשוות מוכר עצמו למכרוהו ב"ד. וע"ע בשעה"מ ושאר אחרונים].

ונראה ליישב עפ"י הקצות (פו) שנקט בדעת הרא"ש בתשובה שהחוב משתעבד מסברא, ומה שצריך קרא לשעבודא דר"נ היינו לומר שחל שעבוד הגוף ישיר מלוי לראובן. ונפ"מ שראובן יכול למכור לאחרים את החוב הזה שמחויב לוי לשמעון, וכמו כן לא יועיל ששמעון יסלק חובו לראובן, כי כבר נעשה לוי מחויב ישירות לראובן. וכן נראה בפשטות מהריטב"א (כתובות יט) שכתב ששמעון לא יכול למחול ללוי, כי לוי נעשה מחויב לראובן, וכן פסק השו"ע (פו,ה) והוסיף עוד לומר שפקע החוב משמעון ללוי ונעשה ראובן בעל חובו של לוי. [ומהרש"א בפסחים (לא) הסביר בזה את הנידון בתוס' שם, שבקושיא סברו כסברת הקצוה"ח ובתירוץ נקטו כסברת התיבנות].

ולפי דרך הקצות גם כן תתורץ שיטת הרמב"ם, שאכן יש מקום לדון שעבודא דר"נ בהענקה [לולא קרא] אע"פ שהוא חוב בלא חוב, דשפיר י"ל שחייב האדון לעבד נעשה כחייב ישיר לבע"ח. ואם כן הרי יש ליישב גם כן קושיא הגר"ח הלא סו"ס לא מקיים הענקה במידי דפרה ורבה - דכיון דנעשה האדון מחויב לבע"ח באופן ישיר א"כ תו ליכא דין דבר שיש בו ברכה כלפי העבד, דהא אינו מחויב לו יותר ואינו פורע לו דבר [וכלפי הבע"ח הלא חשיב פרעון מעליתא], דחייב הענקה לעבד יצר חייב ישיר לבעלי חובותיו ואילו החייב כלפי העבד פקע [משא"כ לדרך התיבנות שהגדר הוא דהחוב משתעבד, הרי נמצא שכשהשלישי פורע לראשון הוא פורע בו זמנית גם לשני, ולפי"ז קשיא קושיא הגר"ח שלא מתקיים כאן הפירעון לעבד במידי דאית ביה ברכה].

וארוחנא בזה לישב קושיא החזו"א (ב"ק טו) על הקצוה"ח, דבגמרא (קדושין טו) מבואר דלמאן דלית ליה שעדר"נ לא צריך קרא למעט שלא יתן הענקה לבעל חובו - והלא לדרך הקצות אף בלא קרא ד'זנתן לאשר אשם לו' ידעינן מסברא דהחוב משתעבד, ודינא דר"נ חידש רק חייב ישיר מלוי לראובן, אבל גם בלא זה חל שעבוד נכסים על החוב בשביל ראובן. אך להאמור ניחא, דכלפי הך דינא לא צריך קרא, דהא בהענקה ליכא חוב אלא חייב, ולא שייך שעבוד נכסים על חייב. וטעם נוסף, דהא חוזרת טענת הגר"ח שאין מעניקים בפרעון חוב, כאמור. ורק לאחר שנתחדש מדינא דר"נ חייב ישיר מהשלישי לראשון, יש צד לומר שהאדון יתחייב לבע"ח חייב ישיר בדמים.

ולפי כל זה יש לבאר כוונת הגר"א (בחו"מ פו), שציין להוכיח מסוגיתנו כדעת השו"ע שאין חילוק איזה חוב קדם, ודלא כהאו"ז הנ"ל. ובבאור דבריו אמר הגרש"ר (בזכרון שמואל נא ובב"ב כד) דהגר"א אזיל לשיטתו בהגהתו כאן דליכא ירושה בהענקה, והיינו משום דלשיטתיה הוא דין מצוה לחוד ולא שעבוד, ואם כן על כרחך דלא משום שהחוב משתעבד איתנן עלה, דהא בהענקה ליכא חוב אלא מצוה, וממילא ליכא חילוק איזה חוב קדם לחברו. אכן לפי האמור יש לפרש כוונת הגר"א באופן נוסף; שאם כהבנת האו"ז והנתיבות שגדר הדין הוא שהחוב משתעבד, הרי קשה קושיא הגר"ח מה צריך קרא למעט הענקה והלא אין מתקיים כאן תשלום במידי דברכה - אלא מוכח כדרך הקצוה"ח שמדינא דר"נ נתחדש חייב ישיר בין השלישי לראשון, שעל כן סלקא דעתך דהאדון יתחייב ישירות לבע"ח ולא צריך מידי דברכה כנ"ל, ואם כן הרי יוצא לפי סברא זו דליכא שום חילוק אם קדם החוב של לוי לשמעון אם לאו, דלאו מטעמא דשעבוד החוב קאתינן אלא שחייב הגברא גופיה חל כלפי הבע"ח דשמעון, וא"כ כן לי אם קדם חובו של לוי או קדם חובו של שמעון.

שעיקר החיוב אינו כלפי רשות הממונית של האב אלא כלפי הבת, ורק האב כשהוא חי זוכה מכוחה, אבל הלא זכויות בתו אינו מוריש לבניו, הלכך היורשים אין להם שום זכות בהענקה, דהואיל ואין הענקה בגדר 'חוב' לא ירשו את ההענקה בתורת 'חוב' ו'ממון' האב, וכל דין ירושה השייך בו הוא רק משום שחייב האדון חל כלפי רשותו הממונית של מקבל ההענקה [וממילא הוא מחויב לכל העומד תחת המת ברשותו הממונית], אך כיון שהחייב בעצם הוא לאמה והאב אינו אלא זוכה מכוחה, הלכך לא נעתק החייב ליורשי האב שאין להם שום זכות בבת.

ז) והנה לכאורה יש להקשות קושיא אחרת על שיטת הרמב"ם, ממה שמבואר בסוגית הגמרא בקדושין שם דילפינן מקרא ד'לו' - ולא לבעל חובו, דליכא דינא דשעבודא דרבי נתן בהענקה, הגם דבעלמא ראובן הנושה מנה בשמעון ושמעון נושה בלוי, דינא הוא דגובה ראובן מלוי ולא מצי אמר ליה לאו בעל דברים ידי את, בהענקה גילה הכתוב שאין הדבר כן אלא היא ניתנת רק לעבד עצמו ולא לבעל חובו. ויש להקשות להרמב"ם דאין הענקה אלא בגדר מצוה ולא 'חוב', למאי צריך קרא דלא לבע"ח, והרי לא מצינו שעבודא דר"נ אלא בחוב ובשעבוד ממון. והיה אפשר לדחוק ולומר דגדר זה גופא דהענקה היא כמצות צדקה בעלמא, לא ידעינן אלא לבתר דגילה הכתוב שהענקה ניתנת לעבד עצמו ולא לבע"ח. אך נראה לבאר שאין צריך לכך.

ונאמר בקצרה; דהנה בעיקר גדר דין שעבודא דרבי נתן יש כמה דרכים בראשונים ובאחרונים; הרשב"א (בקדושין טו) פירש דהא דילפינן מקרא ד'זנתן' לאשר אשם לו' דינא דר' נתן, גדר הדין הוא שאף החייב למי שחייב לו חשיב בעל דברים דידיה דאפוכי מטרותא למה לי הלכך לא מצי הלה לומר לאו בעל דברים דידי את [אבל לא דיינינן את החוב עצמו שיש לו לשמעון על לוי כמידי דבר-שעבוד, הלכך אם שמעון (האמצעי) מת לא דיינינן שעבודא דר' נתן, ורק כשהוא חי ואפשר לתובעו אמרינן אפוכי מטרותא ל"ל]. ואילו הנתיבות (פו) תפס דגדר הדין הוא שהחוב של לוי לשמעון ושעבוד נכסיו, משתעבדים לראובן כשאר נכסים. והוכיח כן מדברי הראשונים שאם יש לשמעון נכסים אחרים ליכא דינא דשעבודא דר"נ - הרי שגדר הדין הוא דהחוב נבחן כנכסים משועבדים, והלא אין נפרעים מנכסים משועבדים במקום שיש בני חורין. ויתר על כן איתא באור-זרוע (פ"ד דב"ק, ומובא בהג"א שם) שרק אם קדם החוב של לוי לשמעון, אז מוציאים מלוי ונותנים לראובן, אבל אם בשעה שנתחייב שמעון לראובן לא היה בידו חוב על לוי - אין גובים, שהרי בזמן ההלואה של ראובן לא חל שעבוד על החוב הזה שלא היה בעולם. [ואולם בשו"ע (פו) נפסק שאין הבדל מה קדם. אכן יתכן שגוה"כ מיוחדת כאן דלעולם החוב משתעבד, גם אם נוצר לאחר ההלואה].

והנה אם ננקוט כהבנת הנתיבות וכפשטות שאר הראשונים והפוסקים שגדר הדין הוא שהחוב משתעבד, הקושיא דלעיל במקומה עומדת, דכיון דליכא בהענקה 'חוב' ושעבוד ממון אלא 'חייב', הלא אף ללא קרא ליכא שיעבודא דר' נתן, דלא שייך שהחייב שעל הגברא ישתעבד לאדם אחר, דלאו מידי ד'ממון' הוא, ואמאי צריך קרא למעט. אכן להרשב"א דס"ל דבהאי דינא נאמר דיינינן 'אפוכי מטרותא ל"ל', שפיר יש מקום לומר אף ב'חייב' שאינו חוב סברא זו, דסו"ס האדון מחויב לשלם לעבד ולמה לא יתחייב לשלם ישירות לבע"ח.

אלא שעדיין יש כאן הערה, דהנה הקשה הגר"ח (בסטנסיל) היאך סלקא דעתין דאיכא שעבודא דר"נ בהענקה והלא כשפורע את חובו של העבד לבע"ח לא מתקיימת הענקה בדבר הפרה ורבה. ואמר הגר"ח שאמנם דברי הגמרא איתיי רק אליבא דמאן דאמר דמעניקים בכספים, וא"כ אף פריעת החוב חשיב כדבר שיש בו ברכה [ובזה יישב הגר"ח הקושיא על הרמב"ם שפסק שאין שעבודא דר"נ בהענקה וגם פסק שמוכר עצמו אין מעניקים לו, והקשו המפרשים הלא בסוגיא מבואר שהן שתי דרשות חילופיות היוצאות מקרא אחד ד'לו', ואי